

GRUVPLAN, SÄTER

Kulturmiljöanalys 2020

200820

INNEHÅLL

FASTIGHETSUPPGIFTER	3
Riksintresse för kulturmiljövården enligt Miljöbalken (1998:808), MB. 3 KAP. 6§	3
Gällande detaljplan	4
Plan- och bygglagen (2010:900)	4
3. HISTORIK	5
Garverk och myntverk	5
Stadsbornas odlingar	6
Säterfältets gruvområde	7
Säters stationshus	10
4. KULTURHISTORISKA VÄRDEN	11
KÄLLOR	12
Arkiv	12
Litteratur	12
Internet	12

FASTIGHETSUPPGIFTER

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN ENLIGT MILJÖBALKEN (1998:808), MB. 3 KAP. 6§

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet ska så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter ska särskilt beaktas.

Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

Det aktuella området är inte beläget inom riksintresse för kulturmiljövården, men nära anslutning till Riksintresset Sätters stadskärna [W 109].

Riksintresset Sätters stadskärna [W 109] (Sätters sn)

Motivering:

Stadsmiljö, småstad som i den regelbundna rutnätsplanen från 1600-talet, övergången till landsbygd i sydväst och träbebyggelsen speglar 1600-talets stadsgrundningspolitik och trästadens bebyggelseutveckling till tiden kring sekelskiftet 1900.

Uttryck för riksintresset:

Gatunät och tomtstruktur. Bebyggelsekaraktären med stadsgårdarnas huvudbyggnader mot de större gatorna och ekonomibyggnaderna mot gränder och gårdsmiljöer. Torgmiljö med rådhus och stadshotell. Området söder och väster om kyrkan som är rester av kungsgårdens och kyrkoherdeboställets mark och som med sin glesare bebyggelse utgör en övergång till landsbygden.

De röda fälten visar fornlämningsområden. Det nedre blå fältet markerar Gruvplan med sina gruvhål klassade som övrig kulturhistorisk lämning. Den blå cirkeln ovanför gruvområdet visar möjlig fornlämning efter myntmästargården. Utdrag ur Forsök 2020-06-18.

FORNLÄMNINGAR ENLIGT KULTURMILJÖLAGEN (1988:950) 2 KAP.

Skyddet för fornlämningar regleras utifrån kulturmiljölagens 2 kap. För att klassificeras som en fornlämning ska lämningen uppfylla följande: Den ska vara en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och är varaktigt övergiven. Lämningen ska dessutom vara tillkommen före år 1850.

Inga registrerade fornlämningar finns inom området. Skyddet omfattar dock även tidigare okända fornlämningar som upptäcks, exempelvis i samband med byggnadsarbeten.

Gruvområdet är upptaget i Forsök med RAÄ-nummer Säter 79:1. Gruvområde. Eftersom gruvverksamheten inleddes efter 1850 är gruvområdet klassat som "övrig kulturhistorisk lämning" och omfattas därför inte av Kulturmiljölagens (KML) fornlämningskydd.

Beskrivning i Forsök:

Gruvområde, 120x25 m (ÖSÖ-VNV), bestående av 3 gruvhåll. Gruvhåll, närmast runt, 8 m diam, vattenfyllt. 28 m ÖSÖ om ovanstående är: Gruvhåll, närmast runt, 8 m diam, vattenfyllt. 46 m SÖ om ovanstående är: Gruvhåll, närmast runt, 9 m diam, vattenfyllt. Samtliga gruvhåll brutna i sen tid.

Strax norr om det aktuella området finns en gårdstomt som är bedömd som möjlig fornlämning med RAÄ-nummer Säter 93:1.

Beskrivning i Forsök:

Gårdstomt, 30x25 m (Ö-V). Några säkra lämningar kan ej identifieras. På platsen skall myntmästarens gård ha stått, senare flyttad till hembygds museet Åsgårdarna, RAÄ nr 39.

Utanför området finns även följande registrerade lämningar: Hammare/smedja Säter 97:1
Hammarområde 96:1

GÄLLANDE DETALJPLAN

Området saknar kulturhistoriskt skydd i gällande detaljplaner.

PLAN- OCH BYGGLAGEN (2010:900)

Hänsyn till stads- och landskapsbilden.

(PBL 2 kap.6 §)

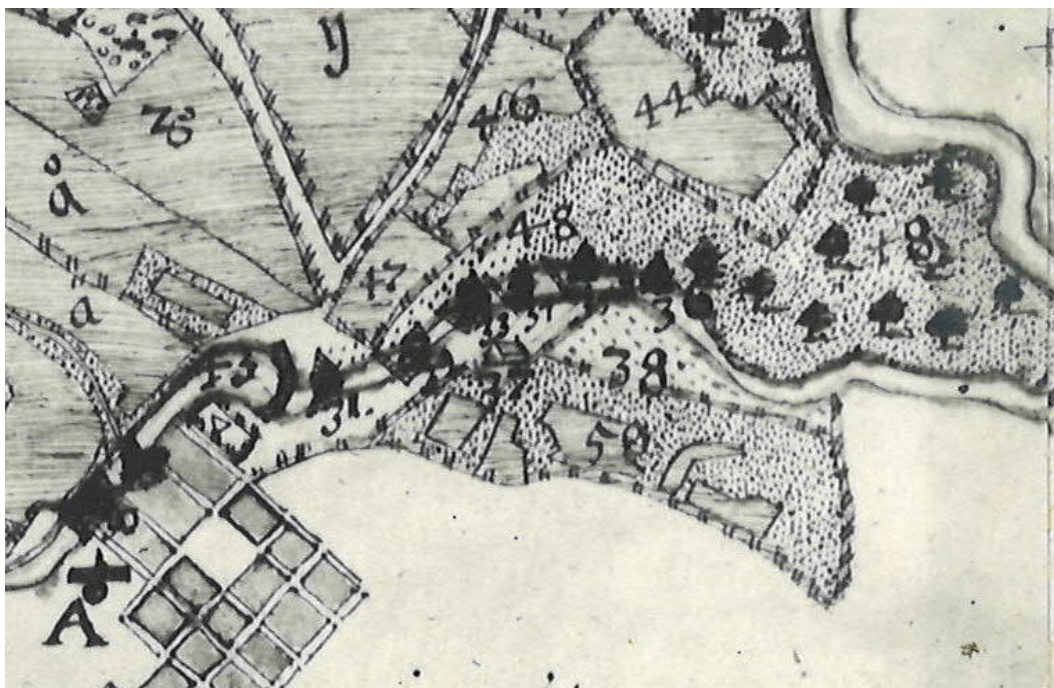
I plan- och bygglagens andra kapitel preciseras ett antal allmänna intressen. Där anges bland annat att man ska ta hänsyn till stads- och landskapsbilden och platsens natur och kulturvärden. Bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden ska skyddas. Befintliga karaktärsdrag ska respekteras och tas tillvara.

Byggnader ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till:

- Stads- och landskapsbilden
- Natur- och kulturvärdena på platsen
- En god helhetsverkan

Kravet gäller vid såväl nybyggnad som ändring – och oberoende av om åtgärden fodrar lov och/eller anmälan eller inte.

3. HISTORIK

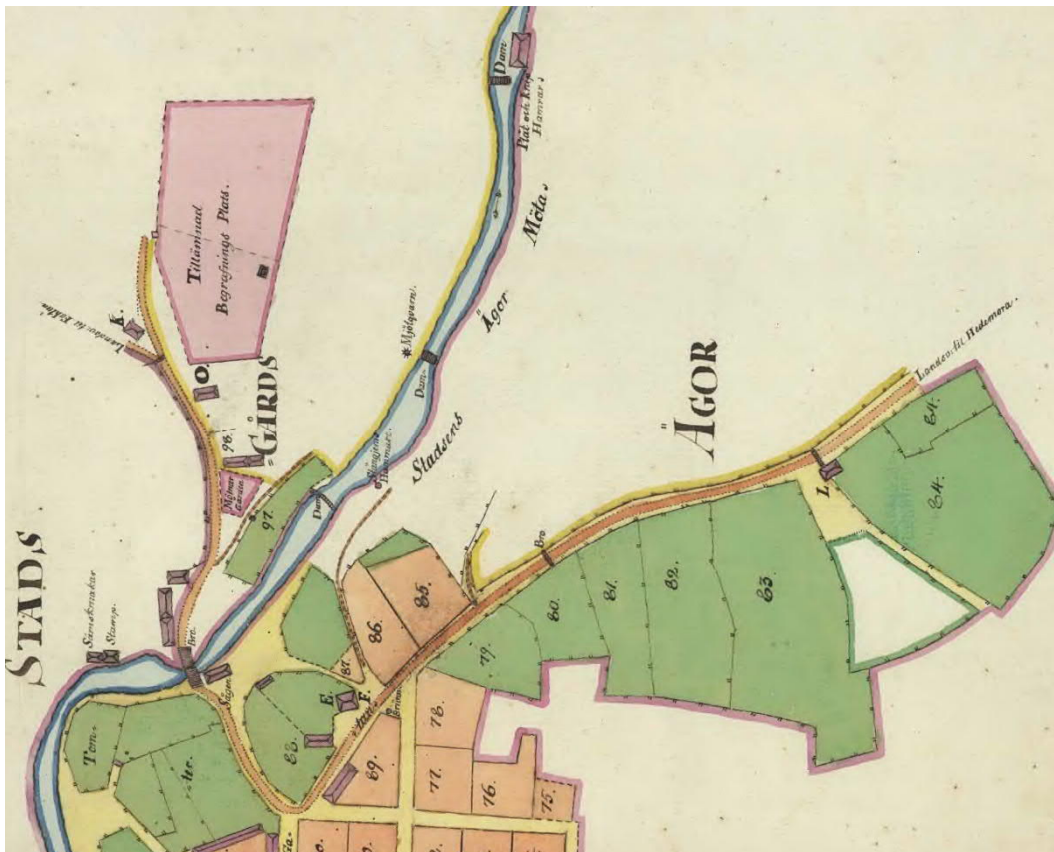
31 Konungshyttan, 34 Myntet, 36 Cronohyttan, 37 Myntemästarens gård, 38 Myntemästarens hästthaghe, 50 Finnebo. Tächten ähr Willam Silentz Donerat. utsäde utij förb.te tächt 3 1/2 (något mått av något slag). Höö utij samma tächt 10 las. Arkivcentrum Dalarna

GARVERK OCH MYNTVERK

Gruvplan är ett område beläget mellan Säterdalen, Sätters järnvägsstation, riksväg 70 och Sätters gamla trästad. Från åtminstone 1500-talet och fram till början av 1900-talet ingick området i Sätters kungsgårds mark och kallades Finnbo eller Finbo. Gustav Vasa lät inrätta flera fogdegårdar eller kungsgårdar för att kunna driva in skatterna effektivare. Fogden på Sätters kungsgård bevakade även kronans andra intressen, till exempel gruvbrytningen i Bispberg. Även om kungsgården tidigt förlorade sin roll som centrum för Sätters län stannade den i statlig ägo fram till början av 1900-talet.

På en karta från 1642, och som visar kungsgårdens mark, är det aktuella området benämnt "Finnebo Tächten" och donerat till William Silentz. Han var son till garmakaren Govert Silentz, som flyttat från Lybeck till Säter för att bygga upp ett verk för att raffinera koppar från Falu koppargruva. Koppar var en mycket viktig exportvara för Sverige, men tidigare hade Sverige exporterat råkoppar, eftersom kunskapen att raffinera (gara) koppar saknades i Sverige. Genom att förädla kopparen inom landet kunde man ta bättre betalt. Vid Kungshyttan, märkt 31 på kartan gjorde Govert Silentz de första försöken att gara koppar på 1620-talet. Produktionen vid Falu gruva ökade och kronan bestämde sig för att börja tillverka kopparmynt. Garmakeriet kompletterades med smidesverkstäder, ytterligare hyttor och ett myntverk. Våren 1625 inträffade en kraftig vårflood i Ljusterån, som innebar att hålldammen brast och drog med sig hela bruket, inklusive myntverket. Olyckan kostade hela nio människors livet. Men såväl damm som bruk och myntverk byggdes upp snabbt och redan i december samma år var produktionen igång. Myntverket i Säter lades dock ner 1642 och flyttades till Avesta.

Kartan från 1642 ger en god bild av området i mitten av 1600-talet med garverk, myntverk och hyttor samt myntmästarens hage och den så kallade Finnbotächten, som anges avgränsad med en gärdesgård i en sträckning som stämmer relativt bra överens med dagens Gruvplan.

Karta från 1779 som visar området kring gruvplan. Vägen i bildens mitt är Kungsvägen, området norr om vägen är kungsgårdens mark och ingår därför inte i karteringen. De gröna fälten är stadsbornas kålgårdar och andra odlingsmarker, medan de ljus brunröda fälten är stads kvarter. Lägg också märke till "Östra tullen" som ligger längs Kungsvägen och är markerad med L. Motsvarande läge är idag ungefär i höjd med den gångväg som passerar det södra av de tre gruvhålén. Lantmäteriet

STADSBORNAS ODLINGAR

Området söder om Kungsvägen, där bland annat OK-tomten ligger idag, utgjordes av jordbruksmark, såväl åker som hag- och ängsmark. Redan på kartan från 1642 betecknas marken som "stadsbornas kålteppor". Det var vanligt att stadsborna hade sina kålgårdar, det vill säga köksväxtodlingar, strax utanför stadsgränsen.

På en karta från 1779 får vi veta vilka personer som brukade de olika markområdena. Stadsborna i Säter var i förvåningsvärt stor utsträckning beroende av jordbruk och vid skördetid varje år bärgade de sin skörd och förde den till sina gårdar i staden för tröskning och annan efterbearbetning.

Fortfarande finns stora gårdar kvar i Sätters stad med bostadshus mot en bred gata och ansenliga ekonomibyggnader mot gränderna.

Karta över Säterfältets gruvor inlagd på en aktuell flygbild över området. De orangemarkerade fälten visar de ytor som ingår i utvecklingsprojektet för Gruvplan.

SÄTERFÄLTETS GRUVOMRÅDE

En ny epok inom gruvnäringen inleddes för området under andra hälften av 1800-talet, då flera gruvschakt, som fortfarande är synliga, öppnades inom området. Området ingick i det så kallade Säterfältet som omfattade Säterdalsgruvan, Kungsgruvan, Karl-Axelsgruvan, Finnbo-gruvorna samt Ågruvan.

Den första gruvan inom området, Kungsgruvan, inmutades 1882 och erhöll utmål 1884, medan Carl Axelsgruvan både inmutades och fick utmål 1884. Utmål är ett arbetsområde för gruvdrift som bestämdes av bergmästaren och innebar att innehavaren fick äganderätt till själva fyndigheten och nyttjanderätt till marken. Utmålsrätten gällde i 25 år och kunde sedan förlängas med 20 år i taget under förutsättning att brytningen fortsatte. Utmålsens storlek bestämdes bland annat av vilken typ av fyndighet det rörde sig om. För järnmalm gällde en kvadrat med sidan tvåhundra famnar.

Enligt en beskrivning av gruvområdet 1890 ägdes gruvorna då av grosshandlare Hedman i Falun och possessionaten Lindbom å Källviken (Stora Källvikens gård söder om Falun). I Kungsgruvan bröts "magnetisk järnmalm samt randig Blodsten och i Carl Axels gruvan "blote Magnetit". Med blodsten menas hematit, som är ett rödaktigt mineral som bland annat används som pigment i Falu rödfärg. Magnetit är en vanlig typ av järnmalm.

Bild som visar gruvområdet 1896. Lägga även märke till den nyplanterade björkallén. Jernkontorets bildsamling.

1906 arbetade 27 personer vid Säterfältets gruvor varav tolv var borrhare. Gruvföreståndare var G. Hallberg, Falun och gruvområdet ägdes av flera olika intressenter. Antal brukade utmål var två, vilket bör innebära att endast två av gruvorna var verksamma. Man forslade upp 5 686 ton malm 1905 och 4 778 ton malm året efter. Arbetena vid Säterfältets gruvor upphörde 1910. Då hade man tagit upp 63 000 ton malm i Sätergruvorna. Under första världskriget skedde återigen viss brytning i Sätergruvorna, med därefter lades de ner för gott. Under första hälften av 1900-talet effektiviserades gruvnäringen snabbt och många smågruvor lades ner.

Karl-Axelsgruvan är som djupast 69 meter och Kungsgruvan 131 meter. Ungefär 100 meter västerut låg Ågruvan som bröts under första världskriget.

Idag är gruvhålens sidor trädbevuxna och själva gruvorna är vattenfyllda. Kring hålen finns röda spjälstaket. Sweco Architects, juni 2020

Bild från förra sekelskiftet som visar Sätters station från norr. Lägg märke till att stationsbyggnaden till skillnad från idag var oputsad. Många fönster är också bytta, men i stora drag är byggnaden sig lik. Det plåttak som täcker byggnaden är sannolikt ursprunglig. Då det har plåtmått och läggning typisk för 1800-talet. Tänk också på det kontursågade spjälstaket och stolparna med krön.

SÄTERS STATIONSHUS

Sydväst om Gruvplan ligger Sätters järnvägsstation och bangård. Järnvägssträckan Säter-Borlänge anlades, som många andra järnvägar vid den här tiden, på privat initiativ och stod färdig 1881. Den ingår idag i Dalabanan.

De svenska stationshusen ritades av Statens Järnvägars arkitektkontor som grundades 1855. När järnvägssträckningen förbi Säter anlades leddes arkitektkontoret fortfarande av Adolf W.

Edelswärd, som tillträdde som chefsarkitekt när kontoret grundades. Under hans tid som chef, 1855–1895, uppfördes drygt 5 700 järnvägsbyggnader i Sverige, trots att kontoret som mest hade fyra anställda. Lösningen var att man använde moduler och typritningar som varierades utifrån respektive plats. Av de 297 stationshus som byggdes var bara 87 unika i sin utformning, medan de resterande byggdes efter någon av de 41 olika modeller som man tog fram.

Aktuell bild av Sätters stationshus från väster. Foto: Sweco Architects, juni 2020

4. KULTURHISTORISKA VÄRDEN

- Området kring Gruvplan har en lång historia med koppling till gruvhantering. Idag märks det framförallt i namnet Gruvplan och de tre gruvhål från slutet av 1800-talet som fortfarande finns kvar. Det finns också ruiner kvar efter bland annat myntmästargården i Säterdalen.
- Området har en sträckning som går långt tillbaka i tiden och känns igen på en av Kommerskollegi gruvkartor från 1642. Åt söder avgränsas Gruvplan av Kungsvägen som har en mycket gammal sträckning.
- De norra delarna av området fungerar som entré till Säterdalen, som har en lång historia som besöksmål. Särskilt välbesökt av turister från hela landet var Säterdalen under de nationalromantiskt präglade åren kring förra sekelskiftet.
- Trots putsning av den ursprungliga tegelfasaden samt byte av fönster är Sätters stationshus välbevarat med flera ursprungliga detaljer som byggnadsvolym, ursprunglig takbeläggning av plåt och kontursågade taktassar.

KÄLLOR

ARKIV

FALUN

Arkivcentrum Dalarna

GÄVLE

Lantmäteriet (historiskakartor.lantmateriet.se)

STOCKHOLM

Jernkontoret

Krigsarkivet

SÄTER

Säters kommunarkiv

UPPSALA

Sveriges geologiska undersökning (SGU) (apps.sgu.se/gruvkartor)

LITTERATUR

Castenhag, Lennart: Säters myntverk 1624–1642, Svenska numismatiska föreningen 2018

Geijer, Per & Magnusson, Nils H: De mellansvenska järnmalmernas geologi, Stockholm 1944

Hyberg, J: Kalender för Sveriges bergshantering 1918, tolfte årgången, Göteborg 1918

Hyberg, J: Kalender för Sveriges bergshantering 1908, femte årgången, Göteborg 1908

Lundqvist, G & Hjelmqvist, S: Beskrivning till kartbladet Hedemora, Stockholm 1941

Svenskt porträttgalleri XVII. Ingeniörer, Stockholm 1905

Tegengren, F. R: Järnmalmstillgångarna i mellersta och södra Sverige. Utredning verkställd åren 1907–1909 af Sveriges Geologiska Undersökning, Stockholm 1912

INTERNET

Svenska numismatiska föreningen, www.numismatik.se

Beställare Sätters kommun
Uppdrag 11006274 Gruvplan, Säter
Konsult Sweco Architects AB
Upprättad av André Strömqvist
Granskad av Therese Sundqvist Andersson